

9. Лебедев А.Н. Страницы истории. Две методологические традиции в психологии рекламы / А.Н. Лебедев // Психологический журнал. – 2000. – №4. – С. 44–55.
10. Чудовська І.А. Соціокультурний та комунікативний статус реклами як соціальній технології : автореф. дис. ... д-ра соціол. наук / І.А. Чудовська. – К., 2012. – 31 с.
11. Лапіна В.В. Пізнавальний потенціал соціально-психологічного підходу до дослідження сучасних рекламних практик / В.В. Лапіна // Актуальні проблеми соціології, психології та педагогіки : зб. наук. пр. – Вип. 14. – К. : Логос, 2012. – С. 127–135.
12. Березкина О.П. Product Placement. Технологии скрытой рекламы / О.П. Березкина. – СПб. : Питер, 2008. – 208 с.

Стаття надійшла 12.11.2012

УДК 316.74:354.34

В.В. Чепак,

доктор соціологічних наук, доцент

(Київський національний університет імені Тараса Шевченка, м. Київ)

Освіта, соціальна мобільність і культурна селекція в інтегралістській соціології П.Сорокіна

Стаття присвячена аналізу проблем освіти на етапі становлення соціології як науки. Автор звертається до ідей П. Сорокіна, який, наслідуючи Е.Дюркгейма, одним із перших виділив освітню проблематику в контексті соціологічного аналізу. Виявляються можливості використання здобутків класика соціології сучасною соціологією освіти.

Ключові слова: соціокультурний аналіз, соціальна мобільність, соціальні функції освіти.

Постановка проблеми. На думку представників різних наук, включаючи соціологію, одним із важливих соціальних процесів, що відбуваються в суспільстві, є кардинальна зміна ролі системи освіти в умовах глобалізації.

Принципового значення для теоретико-соціологічного осмислення системи освіти, формування й розвитку методології її конкретно-соціологічного вивчення набув аналіз її концептуальних основ у контексті їх еволюції.

Внаслідок звичного прагнення здійснити наздоганячу модернізацію соціології освіти виникають дослідницькі завдання, пов'язані з теоретичною реконструкцією і описом тих факторів, що зумовлюють зміни ролі освіти за трансформації суспільного буття, зміни співвідношення стійких і мінливих складових освіти, форм освітніх технологій,

структурування системи освіти. Серед дослідників, які дали оцінку значущості освіти в умовах індустріального суспільства і визначили перспективи її подальшого розвитку, чільне місце належить П. Сорокіну.

Варто зазначити, що початок досліджень освітніх проблем закладено в роботах О. Конта [3; 4], Г. Спенсера [9; 10], К. Маркса [5; 6], М. Вебера [1], Е. Дюркгейма [2]. Головними серед цих проблем є: співвідношення виховання й освіти; масовізація освіти; структура знання; співвідношення традиційного та інноваційного в змісті освіти, формах і методах передачі знань; роль соціальних і природних чинників у формуванні особистості, її вихованні й освіті, соціальні аспекти освіти, функції освіти.

Логічного продовження освітніх розвідок набувають у ХХ ст., по-перше, у зв'язку із суспільними процесами 1920–30-х років у США та Західній Європі (імміграція, урбаніза-

ція, економічна криза). При цьому змінилося ставлення до соціальних досліджень освіти, результати яких дозволяли дати відповіді на ті питання, що були нагальними саме в таких умовах. По-друге, процес галузевої диференціації соціології привів до активізації зусиль соціологів у розбудові теорій середнього рівня, включаючи і соціологію освіти.

Метою нашої роботи є аналіз уявлень П. Сорокіна про освіту та можливості використання його ідей на сучасному етапі розвитку соціології освіти.

Виклад основного матеріалу. Висуваючи основні положення інтегралістської соціології, зокрема пов'язані з дослідженням соціальних і культурних систем в їхніх аспектах – структурному і динамічному, П. Сорокін підкресловав, що на противагу неорганічним явищам, які мають фізико-хімічний компонент, і органічним явищам, утворюваним на

підставі двох компонентів – фізично-го й життєвого, соціокультурні, або надорганічні, явища мають символічний, смисловий компонент, який накладається на фізичний і життєвий компоненти. Ця сфера смислів – цінностей – норм є формою буття, реальністю, відмінною від неорганічної та органічної форм буття. Компонент смислу є вирішальним для визначення того, чи можна вважати дане явище соціокультурним [8].

П. Сорокін показує взаємозумовленість соціального й культурного компонентів: будь-яка соціальна група обов'язково постає як явище культури, а будь-який реально існуючий елемент культури є в соціальним явищем. Таким чином, різні категорії – “культурне” і “соціальне” – нероздільні в емпіричному соціокультурному світі людини.

Поряд із тим П. Сорокін також підкреслював, що будь-які організовані групи або культурні системи є селективними, а отже, сприймають лише окремі елементи із зовнішнього середовища і відкидають інші. Ті елементи, які сприймаються, мають зазнати змін, якщо вони (елементи) не є цілком властивими системі. Ці зміни тим істотніші, чим більша неоднорідність. Якщо ця неоднорідність занадто велика, елемент взагалі не сприймається. Вчений наголошує, що значущі соціальні групи, відтворювані в часі та просторі, мають сильний причинно-смисловий вплив на велику кількість індивідів, на інші соціальні групи, на перебіг історичного розвитку людства і на соціокультурний світ у цілому. Залежно від характеру їхнього культурного змісту – одновимірного чи багатовимірного – вони поділяються на “однобічні” і “різnobічні”.

П. Сорокін звертав увагу на внутрішньо диференційований і суперечливий характер загальної культури індивіда (як найменшого культурного ареалу), і тому вона не може бути повністю інтегрованою в одну причинно-смислову систему. Ідеється про співіснування багатьох культурних систем. Деякі з них гармонійно поєднуються, деякі нейтральні одна щодо одної або співвідносяться суперечливо.

Учений пояснює причину цієї дезінтеграції таким чином: у сучасному надзвичайно диференційова-

ному стратифікованому суспільству переважна більшість індивідів належить до множини різних груп, членство в яких є або добровільним, або обов'язковим. Серед множини цих груп, членом яких є індивід, завжди знайдуться взаємно антагоністичні. Це призводить до внутрішніх конфліктів і суперечностей між різними етапами його індивіда. Тому його особистість не може бути повністю інтегрованою [8, с. 87].

П. Сорокін обґрунтував необхідність ширшого, ніж класовий аналіз, підходу до соціальної структури та її динаміки. На його думку, в сучасному індустріальному суспільстві власність на засоби виробництва втратила проповідне значення. Відмінність між стратами слід шукати не в класовій структурі, а в іншому: доходах, культурі, освіті, побутових умовах, психологічних рисах та релігійних переконаннях. Людей належить розрізняти за кількох ознаками: професією чи характером заняття, рівнем життя, соціальними інтересами та мірою владіння політичною владою. Найбільш поширеним у межах сучасного соціологічного теоретизування є поділ суспільства на “вищі”, “середні” та “нижчі” страти. Між стратами в суспільстві існує постійна взаємодія. Люди мають можливість більш-менш вільно переміщуватися з однієї страти в іншу залежно від їхніх задатків і зусиль. Цей процес, званий соціальною мобільністю, на думку багатьох соціологів, забезпечує стабільність соціальної системи і робить “зайвою” класову боротьбу [11; 12].

Як стверджують соціальні мислителі Заходу, індустріальне суспільство має в собі своєрідні “ліфти”, за допомоги яких люди можуть підійматися до вищих страт. Вони виконують також функцію “соціального сита”. Як правило, називають шість таких “ліфтів”: економічний (кожна людина може стати мільйонером завдяки власним якостям чи збігу обставин); політичний (можна зробити політичну кар'єру); військовий (є можливість просунутися по службі, особливо під час активних воєнних дій); церковний (шанс потрапити у найвищу церковну ієархію); науковий (можливість сходження завдяки досягненням у тій чи іншій галузі науки); шлюбний (вигідне одруження). Висока соціаль-

на мобільність індустріального суспільства сприяє пом'якшенню соціальних конфліктів і навіть цілковитому їх усуненню.

Розуміння П. Сорокіним культурно-селективної ролі освіти як соціального інституту передбачає розгляд соціальної мобільністі як явища соціодинаміки. Освіта в цьому аспекті постає як система вертикальної циркуляції, де на підставі освітнього капіталу здійснюється тестування, селекція та дистрибуція осіб на предмет їхньої відповідності статусно-рольовим вимогам та очікуванням.

Поняття соціальної мобільністі було введено в соціологічний обіг П. Сорокіним у 1927 р. як “будь-який переход індивіда або соціального об'єкта (цінності), тобто всього того, що створене або модифіковане людською діяльністю, з однієї соціальної позиції в іншу” [8, с. 373]. З того часу це поняття активно використовується в соціологічних дослідженнях нерівності у значенні переміщення індивідів між різними рівнями соціальної ієархії, яка визначається зазвичай з огляду на професійні та соціально-класові категорії.

Міру соціальної мобільністі часто використовують як показник рівня відкритості та рухливості суспільства або, навпаки, його консервативності, замкненості. Відомо, що у станово-кастовому суспільстві соціальна мобільність майже повністю відсутня. Наприклад, у феодальному суспільстві кріпосний селянин не міг вільно змінити свій статус. У буржуазно-демократичному суспільстві соціальна мобільність виявляється особливо виразно, даючи можливість людині переходити з однієї верстви чи страти в іншу.

За часів СРСР соціальна мобільність найчастіше втілювалася в можливості перейти з лав робітників і селян до лав інтелігенції або до когорти управлінців, починаючи з майстра і закінчуючи найвищими державними та партійними посадами.

У цілому можна стверджувати, що в суспільстві ринкових відносин можливість переходу людини з однієї соціальної позиції на іншу не визначається лише класовими ознаками, а багато в чому залежить від самої людини, її активності, творчих

здібностей і вольових якостей. Саме наявність або відсутність таких властивостей визначає рух людини від однієї верстви до іншої. Адже верстви ці, маючи певні якісні та кількісні відмінності, не відділені одна від одної нездоланим кордоном (як це мас місце в рамках кастового або станового суспільного ладу), а радше мають розмиті межі, так би мовити, дифузно проникають одна в одну, що визначає можливість вертикальної мобільності людей (або окремих соціальних груп і спільнот).

Згідно із П. Сорокіним, під горизонтальною соціальною мобільністю розуміється перехід індивіда чи якогось соціального об'єкта з однієї соціальної позиції на іншу, розташовану на тому самому рівні. Переміщення індивіда з однієї конфесії до іншої, зміна громадянства, зміна сімейного осередку при розлученні, повторному шлюбі тощо, перехід з одного підприємства на інше (за умови збереження професійного статусу) – усе це приклади горизонтальної соціальної мобільності. Такими ж є й територіальні переміщення соціальних об'єктів у межах однієї соціальної верстви, наприклад переміщення з Києва до Львова та ін. У всіх цих випадках мобільність може відбуватися без будь-яких помітних змін соціального становища індивіда або соціального суб'єкта по вертикалі.

Тепер схарактеризуємо погляди П. Сорокіна на освіту як соціальний інститут у цілому і на роль школи як одного з важливих каналів соціальної мобільності зокрема. Незважаючи на те, що основні положення своєї концепції освіти він опублікував у США наприкінці 1920-х років, обриси її формувались у російський період його діяльності.

Канали вертикальної мобільності є певними “сходами”, які дозволяють індивідові переміщуватись “вгору або вниз із однієї верстви до іншої”. Сорокін зазначає, що “роль каналу, яку виконує сучасна школа, стає дедалі більш значущою, адже вона взяла на себе функції, які раніше виконувались церквою, сім'єю та іншими інститутами” [8, с. 397].

П. Сорокін успадковує у Е. Дюркгайма тезу про школу (систему осві-

ти) як механізм поєднання особистих здібностей і соціальних функцій, але надає їй більш елітарногозвучання. Наявність “здібних” і “нездібних” від народження не підлягає сумніву. Завдання інститутів соціального відбору, включаючи освіту, полягає у вдосконаленні методів селекції обдарованих і подальшої їх класифікації за нахилом. Школа, таким чином, сортую підростаюче покоління відповідно до їх особистої обдарованості.

В усі часи, доводив П. Сорокін, у будь-якому суспільстві інститут освіти був чи не основним засобом “вертикальної соціальної циркуляції”. Причому загальнодоступна школа була “соціальним ліфтом”, який забезпечував рух знизу вгору. Якщо ж це була школа лише для вищих верств населення, то вона перетворювалася на ліфт, що рухається лише “між верхніми поверхами соціальної будівлі”. Але і в таких суспільствах, якщо окремому індивіду вдається проникнути у цей шкільний ліфт, він може завдяки цьому посісти більш високу соціальну позицію.

“У сучасному західному суспільстві школи є одним із найбільш важливих каналів циркуляції, – стверджує П. Сорокін, – причому це виявляється у найрізноманітніших формах” [8, с. 397]. Не закінчивши університету чи коледжу, фактично неможливо претендувати на помітне становище в багатьох галузях. Багато сфер і професій практично закриті для людини без відповідного диплома.

Соціолог досліджував школу із позицій її соціальних функцій, серед яких вирізняє три: тестувальну, селекційну і дистрибутивну. Школа, по-перше, “тестує індивідів”, апробує їхні здібності; по-друге, здійснює селекцію індивідів для певних соціальних позицій; по-третє, відповідним чином розподіляє індивідів до різних соціальних верств.

П. Сорокін писав: “Фундаментальна соціальна функція школи полягає, по-перше, не лише в тому, щоб з'ясувати, чи засвоїв учень частину підручників чи ні, а перш за все в тому, щоб за допомогою іспитів і спостережень визначити, хто талановитий, а хто ні, які в кого здібності, якою мірою вони виявляються. По-друге, ця функція полягає в тому, щоб усунути тих, у кого немає очікуваних інтелектуаль-

них і моральних якостей. По-третє, йдеться про те, щоб закрити для нездібних шляхи для подальшого просування у певних сферах і водночас забезпечити просування здібних учнів” [8, с. 409]. Аналіз цих трьох головних соціальних функцій школи показує, що, на противагу загально-прийнятій думці, загальна освіта не тільки не усуває диференціації за розумовими і соціальними відмінностями, а й посилює її. П. Сорокін підкреслював, що школа є механізмом не “вирінювання” і “демократизації”, а “аристократизації” і стратифікації суспільства [8, с. 410].

Розроблювана П. Сорокіним ідея освіти як одного із важливих чинників соціальної мобільності є актуальну і сьогодні, оскільки в сучасних реаліях освіта продовжує на якісно нових засадах забезпечувати соціальні просування.

У статті “Завдання нової соціальної педагогіки” П. Сорокін порушував ще низку цікавих і актуальних для сучасної соціології освіти проблем. Зокрема, йдеться про ефективність сучасної для нього системи освіти і виховання, яка була надто громіздкою і, вимагаючи великих часових витрат, у підсумку не давала бажаних результатів, а саме – необхідних знань. Крім того, на його думку, вона не вчила логічно мислити, щоб здобути відносно невеликі знання, “ми вчимося в середньому 15–16 років і до 22–23 років отримуємо свідоцтво про закінчення вищого навчального закладу, свідоцтво фіктивне, оскільки багато “кандидатів” насправді не мають тієї суми знань і того ступеня логічного мислення, які б засвідчувались цим свідоцтвом чи дипломом” [7, с. 88]. Соціолог підкреслював, що необхідно спростити систему виховання таким чином, щоб за коротший термін людина отримувала необхідний обсяг знань. Він пише: “...чи не можна зробити так, наприклад, щоб те, що знає тепер людина після двадцятілітнього навчання, – знов хлопчик 10–12 років? Гадаю, що вказане завдання досить важливе, щоб привернути до себе дещо більше уваги, ніж їй приділяють зазвичай” [7, с. 89].

Необхідність реформування системи освіти, на думку соціолога, диктується самим життям. Тому “інте-

ресурсах загальнолюдської культури, в інтересах загального блага наш час вимагає винайдення нових методів виховання і навчання, методів більш інтенсивних, ніж сучасні екстенсивні способи досягнення цих завдань” [7, с. 91]. (Ми вже не раз говорили, що проблеми реформування системи освіти й виховання, інновацій у формах і методах освітньої діяльності, які постійно перебували в полі зору соціологів-класиків, є актуальними і для сучасної соціології освіти.)

Розглядаючи процес інтенсифікації навчання, соціолог порушує питання про те, чи можлива інтенсифікація прийомів і засобів інтелектуального розвитку. На його думку, в будь-якому розумовому розвитку можна виокремити два елементи: набуття знань і розвиток здібності правильного логічного мислення (судження, розумовий аналіз, дедукція, індукція тощо). Отже, завдання інтенсивного “культивування інтелекту” має зводитись, по-перше, до пришвидшення засвоєння знань, а по-друге, “до швидшого розвитку логізму”.

Тож чи можливе штучне пришвидшення цих двох процесів, і якщо так, то де його межа? Чи можливо зробити так, щоб ступінь інтелектуального розвитку, який досягається сьогодні в середньому за 15–20 років навчання, досягався за 2–3 роки?

Відповідаючи на поставлене запитання, П. Сорокін зауважував, що ніяких перешкод для цього в теоретичному плані не існує. Яскравим підтвердженням цього є той факт, що десятирічна дитина сьогодні має той запас знань, який не був доступний дорослому, що навчався трьома-чотирма поколіннями раніше. У середніх школах нині можна спостерігати дітей, які виявляють інтелектуальні здібності, випереджальні щодо здібностей педагогів. Тобто має місце певне відставання суб'єктів соціалізації та виховної діяльності від тих, кого вони, власне, соціалізують та виховують. При цьому ідеальна виховна система, на його думку, має характеризуватись відсутністю “покарань і нагород”, тоді як наявність їх є ознакою того, що чинний апарат виховних засобів безсилий.

Висновки. Таким чином, система виховання та освіти початку ХХ ст., на думку П. Сорокіна, з огляду на її уповільненість і нежиттєздатність, потребувала глибокого реформування в напрямі інтенсифікації навчання і виховання. У теоретичному аспекті перешкод для цього немає, а на практиці виникає низка складнощів, пов’язаних, зокрема, з механізмами реалізації нововведень. Система освіти початку ХХІ ст. теж вимагає глибокого реформування з тих самих причин. Чи сприятимуть чергові реформи її модернізації, враховуючи запити суспільства?

11. 385. Goldthorpe J.H. Social Mobility and Class Structure in Modern Britain. – 2nd ed. – Oxford : Clarendon Press, 1987.
12. 400. Lipset S. Social Structure and Social Change / S. Lipset // Approaches to the Study of Social Structure. – N.Y., 1975.

Стаття надійшла 08.10.2012

Список використаних джерел

1. Вебер М. Избранное. Образ общества / М. Вебер ; пер. с нем. Ю.Н. Давыдова. – М. : Юрист, 1994. – 704 с. – (Лики культуры).
2. Дюркгейм Э. Социология образования : пер. с фр. / Э. Дюркгейм. – Режим доступа : <http://www.tisbi.ru/Resource/Lib/literat/durg.htm#Введение>
3. Конт О. Дух позитивной философии / О. Конт // Западноевропейская социология XIX века: тексты. – М. : ИНФРА-М, 1996. – С. 70–112.
4. Конт О. Общий обзор позитивизма / О. Конт ; пер. с фр. И.А. Шapiro. – М. : ЛИБРОКОМ, 2011. – 296 с.
5. Маркс К. К критике гегелевской философии права / К. Маркс // Сочинения / К. Маркс, Ф. Энгельс. – 2-е изд.. – М. : Госполитиздат, 1955. – Т. 1. – С. 219–368.
6. Маркс К. Немецкая идеология / К. Маркс // Избранные сочинения : в 9 т. / К. Маркс, Ф. Энгельс. – М. : Политиздат, 1985. – Т. 2.
7. Сорокин П.А. Проблема новой социальной педагогики (Чечто утопическое, но могущее быть реальным, быть может бесполезное, но наводящее на размышления) / П.А. Сорокин // Общедоступный учебник по социологии. – М. : Колизей, 1994. – С. 80–97.
8. Сорокин П.А. Социальная стратификация и социальная мобильность / П.А. Сорокин // Человек. Цивилизация. Общество. – М. : Политиздат, 1992. – 543 с.
9. Спенсер Г. Синтетическая философия / Г. Спенсер. – К. : Основи, 1997. – 312 с.
10. Спенсер Г. Статьи о воспитании / Г. Спенсер. – СПб. : Издательский дом Жамова, 1914. – 544 с.

Наука не є і ніколи не буде

прочитаною книжкою.

Кожний важливий успіх викликає

нові запитання.

Будь-який розвиток

виявляє з часом все нові

й більш глибокі труднощі.

А. Ейнштейн